

ŻYDZI, MUZUŁMANIE, CHRZEŚCIJANIE – KOŚCIÓŁ A DIALOG MIĘDZYRELIGIJNY

W poniższych rozważaniach chcę przedstawić kilka aspektów dialogu międzyreligijnego „po Auschwitz” z perspektywy Kościoła Katolickiego. Koncentruję się na relacji do muzułmanów, która jest mniej znana. W ostatnich latach uczyliśmy się dialogu z Żydami. Dialog z wyznawcami islamu w dużej mierze jest jeszcze przed nami.

W tym krótkim tekście wskażę związki muzułmanów z Auschwitz podczas II wojny światowej oraz z obecnym Miejscem Pamięci. Następnie przedstawię główne treści nauczania Kościoła nt. dialogu z muzułmanami, począwszy od Soboru Watykańskiego II przez rozwój tego dialogu u kolejnych papieży i zakończę ogólną refleksją¹.

Auschwitz

Ideologia nazistowska

Ideologia nazistowska była rasistowska. Według niej w hierarchii ras nordyjsko-germańscy Aryjczycy mieli panować i kierować wszystkim, słowiańscy Aryjczycy mieli im służyć – a jeżeli tego nie zrobią, należało ich zlikwidować, zaś niearyjscy Żydzi jako szkodliwa rasa podlegała od razu zniszczeniu. Jak z tej perspektywy patrzono na muzułmanów? Arabów traktowano jako nie-Aryjczyków, więc jako niższą rasę. Islam jako religia nie odgrywała w tym przypadku roli.

Muzułmanie wśród sprawców oraz wśród ofiar

Na ogół muzułmanie dzielili los grupy narodowej, do której należeli. Zdarzyły się jednak przypadki współpracy z nazistami. Amin El-Husseini, w latach 1921–1948 wielki mufti Jerozolimy, współpracował z Hitlerem². Stworzono także dywizję Waffen-SS, złożoną z muzułmańskich Bośniaków i Chorwatów³.

¹ Więcej informacji można znaleźć w Papieskim Instytucie Studiów Arabskich i Islamskich: www.pisai.it. Episkopat Niemiecki założył stronę internetową na temat dialogu chrześcijańsko-islamskiego: www.cibedo.de. Na stronach Episkopatu Stanów Zjednoczonych można znaleźć zbiór tekstów Kościoła na temat islamu: <http://www.usccb.org/beliefs-and-teachings/ecumenical-and-interreligious/interreligious/islam/vatican-council-and-papal-statements-on-islam.cfm> [dostęp: 19.07.2014].

² Por. art. „Husseini, Hajj Amin al-” [w:] *Enzyklopädie des Holocaust: Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, Band II, Argon 1993, s. 627-632.

³ Tamże, s. 631.

Wśród więźniów i ofiar KL Auschwitz byli też muzułmanie, przeważnie polscy Tata-ry. Najbardziej znany polski muzułmanin, który był w Auschwitz to Jan Jakub Szegidewicz⁴. Muzułmanie byli aresztowani w ramach innych grup, a nie z powodu wyznawania islamu. Wśród 68 tys. aktów zgonu, zachowanych w archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, tylko 5 dotyczy muzułmanów („moslemisch”). W kartach ewidencyjnych sowieckich jeńców wojennych widnieje 59 muzułmanów, co nie oddaje w pełni rzeczywistości, ponieważ rubrykę „wyznanie” zaczęto w tych kartach wypełniać stosunkowo późno. W praktyce mogli się oni znaleźć w transportach z Francji oraz z Jugosławii – Albanii. Również niektórzy Romowie byli Muzułmanami⁵.

Muzułmanów można więc znaleźć w niewielkiej liczbie zarówno po stronie sprawców, jak i po stronie ofiar.

Obecnie

W arabskim muzułmańskim świecie temat Holokaustu często jest przyjmowany z podejrzeniem, że jest on wykorzystywany jako izraelska propaganda do usprawiedliwienia okupacji ziemi przynależnej Arabom. Grupy muzułmańskie rzadko odwiedzają Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau. Jednak da się zauważyć pewne zmiany, o czym świadczą przywołane niżej wydarzenia.

W 2003 r. grupa ok. 300 muzułmanów i Żydów oraz kilku chrześcijan z Izraela i Francji przyjechała na dwa dni do Auschwitz i Birkenau. Inicjatorem i organizatorem wyprawy był grekokatolicki duchowny z Nazaretu, ks. Emile Shoufani. W 2010 r. oraz 2013 r. delegacje przywódców muzułmańskich przyjechały do Auschwitz, w 2010 r. imamowie z USA, a w 2013 r. imamowie z USA, Indonezji, Bośni, Jordanii, Arabii Saudyjskiej, Turcji oraz Indii. Inicjatorem był amerykański Center for Interreligious Understanding⁶ pod kierownictwem rabina Jacka Bemporada. W 2014 r. prof. Mohammed S. Dajani z palestyńskiego uniwersytetu al Quds (Jerozolima) przyjechał z muzułmańskimi studentami do Auschwitz, przez co jednak później zarówno on, jak i studenci mieli poważne problemy. Zarzucono im współpracę z okupantem⁷.

Kościół o dialogu międzyreligijnym

Nie jestem w stanie przedstawić teologicznego spojrzenia islamu na dialog międzyreligijny i na tematy związane z pamięcią o Auschwitz. Mogę jednak spróbować przedstawić stosunek do tego dialogu ze strony Kościoła Katolickiego.

⁴ Jan Jakub Szegidewicz był jednym z głównych świadków w procesie beatyfikacyjnym św. Maksymiliana Marii Kolbego w 1970 r. Por.: S. Hordejuk, *Jan Jakub Szegidewicz (1906–1983). Wspomnienie w 30. rocznicę śmierci*. „Przegląd Tatarski”, Białystok, nr 3/2013, s. 25–27. Relacja w zbiorach Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau, Zespół Oświadczenia, relacje więźniów – Jan Jakub Szegidewicz, t. 86, s. 47–49.

⁵ Niestety nie ma na ten temat dokładnych badań. Informacja Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau z 9.05.2014 r.

⁶ Center for Interreligious Understanding, www.ciunow.org [dostęp: 23.09.2014].

⁷ Por. np. D. Warszawski, Kara za wizytę w Auschwitz, „Gazeta Wyborcza” z 11.06.2014 r.

Dialog z muzułmanami wpisuje się w Kościele w szerszy kontekst dialogu międzyreligijnego, dla którego fundamenty położono podczas Soboru Watykańskiego II (1962–1965). Impulsem do zajęcia się tym tematem po wydarzeniach II wojny światowej była pilna potrzeba nowego określenia stosunku Kościoła do narodu żydowskiego. Wkrótce jednak okazało się, że nie można tego uczynić bez uwzględnienia innych religii. W 1964 r. Papież Paweł VI ustanowił Watykański Sekretariat dla Niechrześcijan, który Papież Jan Paweł II w 1988 r. przekształcił w Papieską Radę ds. Dialogu Międzyreligijnego.

Nostra aetate

28 października 1965 r. Sobór przyjął „Deklarację o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich”, która pod nazwą *Nostra aetate* stała się fundamentem rozwoju dialogu Kościoła z religiami niechrześcijańskimi. Cytuję z niej zdania, które dotyczą dialogu chrześcijańsko-muzułmańskiego:

1. [...] *W swym zadaniu popierania jedności i miłości wśród ludzi, a nawet wśród narodów, główną uwagę poświęca temu, co jest ludziom wspólne i co prowadzi ich do dzielenia wspólnego losu.*

2. [...] *w Hinduizmie [...] Buddyzm ...*

Kościół katolicki nic nie odrzuca z tego, co w religiach owych prawdziwe jest i święte [...]. nie rzadko odbijają promień owej Prawdy, która oświeca wszystkich ludzi [...].

Przeto wzywa synów swoich, aby z roztropnością i miłością przez rozmowy i wspólną pracę z wyznawcami innych religii, dając świadectwo wiary i życia chrześcijańskiego, uznawali, chronili i wspierali owe dobra duchowe i moralne, a także wartości społeczno-kulturalne, które u tamtych się znajdują.

3. *Kościół spogląda z szacunkiem również na Mahometan, oddających cześć jednemu Bogu, żywemu i samoistnemu, miłosiernemu i wszechmocnemu, Stwórcy nieba i ziemi, Temu, który przemówił do ludzi; Jego nawet zakrytym postanowieniom całym sercem usiłują się podporządkować, tak jak podporządkował się Bogu Abraham, do którego wiara islamu chętnie nawiązuje. Jezusowi, którego nie uznają wprawdzie za Boga, oddają cześć jako prorokowi i czczą dziewiczą Jego Matkę Maryję, a nie-raz pobożnie Ją nawet wzywają. Ponadto oczekują dnia sądu, w którym Bóg będzie wymierzał sprawiedliwość wszystkim ludziom wskrzeszonym z martwych. Z tego powodu cenią życie moralne i oddają Bogu cześć głównie przez modlitwę, jałmużny i post. Jeżeli więc w ciągu wieków wiele powstawało sporów i wrogości między chrześcijanami i mahometanami, święty Sobór wzywa wszystkich, aby wymazując z pamięci przeszłość szczerze pracowali nad zrozumieniem wzajemnym i w interesie całej ludzkości wspólnie strzegli i rozwijali sprawiedliwość społeczną, dobra moralne oraz pokój i wolność.*

4. [...] *Żydzi [...]*

5. [...] Toteż Kościół odrzuca jako obcą duchowi Chrystusowemu wszelką dyskryminację czy prześladowanie stosowane ze względu na rasę czy kolor skóry, na pochodzenie społeczne czy religię⁸.

Papież Paweł VI

Po Soborze dialog katolicko-muzułmański rozwijał się powoli. Papież Paweł VI, odpowiedzialny za przełom w dialogu międzyreligijnym podczas Soboru Watykańskiego II⁹, w trakcie spotkań z muzułmanami chwalił postawę adoracji i służby pobożnego wyznawcy islamu wobec osobowego Boga. Szukał w obrazie człowieka, jako bożego stworzenia podstaw wspólnej etyki katolików i muzułmanów¹⁰.

Papież Jan Paweł II

Papież Jan Paweł II posunął bardzo do przodu dialog chrześcijańsko-muzułmański. Dla niego transcendentny wymiar życia ludzkiego miał kluczowe znaczenie dla całości kształtu nie tylko naszego osobistego życia, ale i naszej kultury i polityki. Dlatego też bardzo interesował się trzema monoteistycznymi religiami i studiował islam. Aby zrozumieć jego podejście do dialogu trzeba najpierw zrozumieć jego antropologię. Każdy człowiek został stworzony z wewnętrzną orientacją ku Bogu. Do każdego człowieka Bóg kieruje swoją miłością i każdego powołuje do odpowiedzi na nią. Z tego powodu każda szczerą i głęboką odpowiedź na ten najgłębszy głos jest już w jakiś sposób działaniem Ducha Świętego i właściwą religią.

W 1979 r. w swojej pierwszej encyklice *Redemptor hominis* pisał: *Człowiek – każdy bez wyjątku – został odkupiony przez Chrystusa, ponieważ z człowiekiem – każdym bez wyjątku – Chrystus jest w jakiś sposób zjednoczony, nawet gdyby człowiek nie zdawał sobie z tego sprawy*¹¹. *Postawa misyjna i misjonarska zaczyna się zawsze w poczuciu głębokiego szacunku dla tego, co „w człowieku się kryje” (J 2, 25), dla tego, co już on sam w głębi swojego ducha wypracował w zakresie spraw najgłębszych i najważniejszych – szacunku dla tego, co już w nim działał ten Duch, który „tchnie: tam, gdzie chce” (por. J 3, 8)*¹².

Do członków Watykańskiego Sekretariatu dla Niechrześcijan w tym samym roku powiedział: *Chrześcijanin chce z najwyższym zainteresowaniem obserwować ludzi prawdziwie religijnych, czytać i słuchać świadectw ich mądrości, i mieć bezpośredni dowód ich*

⁸ Dobry przegląd rozwoju dialogu katolicko-muzułmańskiego od Nostra aetate: Christian W. Troll SJ, *Katholisches Lehramt und Islam seit dem Konzil*. Jest to wprowadzenie do książki: *CIBEDO – Dokumente der katholischen Kirche zum Dialog mit dem Islam*. Wydane przez CIBEDO, die christlich-islamische Begegnungs- und Dokumentationsstelle der Deutschen Bischofskonferenz. Frankfurt am Main 2009.

⁹ Już w pierwszej encyklice papież Paweł VI, *Ecclesiam Suam* z 1964 r., podkreślał mocno, że dialog należy do istoty Kościoła.

¹⁰ Por. Ch. J. Troll, *Katholisches Lehramt...*, s. 23-25.

¹¹ Jan Paweł II, *Redemptor Hominis*, Rzym 1979, nr 14. www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/encyclicals/documents/hf_jp-ii_enc_04031979_redemptor-hominis_pl.html [dostęp: 13.07.2014].

¹² Tamże, nr 12.

wiary, przypominając czasami słowa Jezusa: „Nie, nawet w Izraelu nie znalazłem tak wielkiej wiary”¹³. Szacunek „dla innego” i na to, co ma w głębi serca jest niezbędnym do dialogu. Do tego należy dodać rozeznania i wiedzę, które są szczerze i głębokie. To ostatnie nie może być zdobyte z samych książek. To wymaga uczucia bliskości i identyfikacji¹⁴.

Stąd wielki szacunek Jana Pawła II dla religijnych doświadczeń muzułmanów. Wyrazem tego były m.in.: przemówienie do młodzieży muzułmańskiej w Casablance w Maroku w 1985 r.¹⁵ oraz spotkanie w 2001 r. z przywódcami Muzułmańskimi w Wielkim Meczece Umajjadów w Damaszku w Syrii¹⁶.

Papież Benedykt XVI

Centralnym tematem pontyfikatu papieża Benedykta XVI była relacja wiary i rozumu. Papież szukał na płaszczyźnie rozumu miejsca do porozumienia się oraz do dialogu z innymi religiami, ponieważ, jak uważał, tylko racjonalna wiara może być tematem dialogu.

W 2006 r. w przemówieniu na uniwersytecie w Ratyzbonie¹⁷ starał się rozwinąć ten wątek. Jako punkt wyjścia do swoich rozważań teologicznych podał przykład dialogu cesarza bizantyjskiego Manuela II Paleologa z wykształconym muzułmaninem w XV w., podczas oblężenia jeszcze chrześcijańskiego Konstantynopola Imperium Bizantyjskiego przez Turków Imperium Osmańskiego. Cytat ten wywołał oburzenie w świecie muzułmańskim. Papież powiedział: [Cesarz Manuel II] *zwraca się w zdumiewająco szorstkiej formie do swego partnera dialogu po prostu z podstawowym pytaniem o stosunek religii i przemocy w ogóle. Mówi: „Wskaż mi, co nowego wniósł Mahomet; wtedy znajdziesz tylko to, co złe i niehumanitarne, jak choćby to, że nakazał szerzyć mieczem wiarę, którą głosił”*¹⁸. Następnie cesarz, wyraziwszy się w sposób tak ostry, szczegółowo

¹³ Mt. 8,10.

¹⁴ John Paul II, *Address to the members of the Secretariat for Non-Christians*, Rome 27 April 1979. „A Christian finds it of the highest interest to observe truly religious people, to read and listen to the testimonies of their wisdom, and to have direct proof of their faith to the point of recalling at times the words of Jesus: „Not even in Israel have I found such faith” [Matth. 8,10].” „Respect and esteem „for the other” and for what he has in the depths of his heart is essential to dialogue. To this must be added discernment and a knowledge that is sincere and profound. This last cannot be gained from books alone. It calls for fellow-feeling and identification”. www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/1979/april/documents/hf_jp-ii_spe_19790427_segret-non-cristiani_en.html. (tłumaczenie własne) [dostęp:13.07. 2014].

¹⁵ *Address of His Holiness John Paul II to young Muslims*, Morocco, 19 August 1985, http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/1985/august/documents/hf_jp-ii_spe_19850819_giovani-stadio-casablanca_en.html [dostęp: 29.07.2014].

¹⁶ John Paul II, *Meeting with the Muslim Leaders*, Damascus, 6 May 2001, http://www.vatican.va/holy_father/john_paul_ii/speeches/2001/documents/hf_jp-ii_spe_20010506_omayyadi_en.html [dostęp:29.07. 2014].

¹⁷ Benedykt XVI, *przemówienie wygłoszone w czasie spotkania z przedstawicielami nauki w auli uniwersytetu w Ratyzbonie 12 września 2006 r.* http://papiez.wiara.pl/doc_pr/377510.Wiara-rozum-i-uniwersytet-Wspomnienia-i-refleksje [dostęp:15.07. 2014].

¹⁸ Controverse VII 2c [w:] Adel Theodore Houry, *Manuel II Paléologue, Entretiens avec un Musulman*. 7e Controverse. Sources chrétiennes Nr 115, Paris 1966, s. 142/143.

uzasadnia, dlaczego krzewienie wiary za pomocą przemocy nie ma sensu. Przemoc pozostaje w sprzeczności z istotą Boga i istotą duszy. „Bóg nie ma upodobania we krwi a działanie niezgodne z rozumem (syn logo) jest sprzeczne z istotą Boga. Wiara jest owocem duszy, a nie ciała. Jeśli więc ktoś chce prowadzić kogoś do wiary, potrzebuje zdolności dobrego mówienia i prawidłowego myślenia, ale nie przemocy i gróźb...”¹⁹. W opublikowanej na stronach Watykanu wersji przemówienia dodał później następujący przypis: *Cytat ten niestety został zinterpretowany w świecie muzułmańskim jako wyraz mojej własnej pozycji i dlatego z oczywistych powodów wywołał oburzenie. Mam nadzieję, że czytelnik mojego tekstu widzi od razu, że to zdanie nie wyraża mojego własnego stosunku do Koranu, przeciwnie, czuję szacunek, na który zasługuje święta księga wielkiej religii. Cytując tekst cesarza Manuela II miałem wyłącznie zamiar wprowadzić w temat związku między wiarą a rozumem. W kwestii wiary i rozumu zgadzam się z Manuelem, a nie z jego polemiką*²⁰.

Przy wielu okazjach Benedykt XVI podkreślał swój szacunek dla religii i wyznawców islamu²¹. W październiku 2006 r. 38 przywódców i teologów muzułmańskich napisało otwarty list do Papieża, akceptując jego tłumaczenia i dobrą wolę, dyskutując z jego tezami oraz wyrażając nadzieję, że dalszy dialog będzie prowadził do przezwyciężenia fałszywych wyobrażeń drugiej strony. Rok później, w październiku 2007 r., podobny otwarty list przesłało 138 teologów, imamów i przywódców muzułmańskich pt. „A Common Word between Us and You” na temat fundamentalnych zasad obu wyznań: miłości Boga oraz miłości bliźniego²². Były to bezprecedensowe wydarzenia. Owocem tej woli dialogu jest powstanie w 2008 r. Katolicko-Muzułmańskiego Forum powołanego przez Papieską Radę ds. Dialogu Międzyreligijnego oraz delegację 138 sygnatariuszy listu. Pierwsza konferencja w Rzymie w listopadzie 2008 r. miała jako temat „Miłość do Boga, Miłość do Bliźniego”²³.

¹⁹ Controverse VII 3b – c. Tamże, s. 144/145.

²⁰ Niestety nie ma tego w cytowanej polskiej wersji. W niemieckim oryginale: „Dieses Zitat ist in der muslimischen Welt leider als Ausdruck meiner eigenen Position aufgefaßt worden und hat so begreiflicherweise Empörung hervorgerufen. Ich hoffe, daß der Leser meines Textes sofort erkennen kann, daß dieser Satz nicht meine eigene Haltung dem Koran gegenüber ausdrückt, dem gegenüber ich die Ehrfurcht empfinde, die dem heiligen Buch einer großen Religion gebührt. Bei der Zitation des Texts von Kaiser Manuel II. ging es mir einzig darum, auf den wesentlichen Zusammenhang zwischen Glaube und Vernunft hinzuweisen. In diesem Punkt stimme ich Manuel zu, ohne mir deshalb seine Polemik zuzueignen.” Benedikt XVI, Ansprache beim Treffen mit den Vertretern aus dem Bereich der Wissenschaften, Regensburg 1. September 2006, Anm. 3. http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2006/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060912_university-regensburg_ge.html#_ftnref3 [dostęp: 15.07.2014].

²¹ Np. słowa Papieża Benedykta XVI do muzułmańskich przywódców i dyplomatów 25 września 2006 r. w Castel Gandolfo, 2 tygodnie po wykładzie w Ratyzbnie. http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2006/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060925_ambasciatori-paesi-arabi_en.html [dostęp: 19.07.2014].

²² Por. www.acommonword.com. Polskie tłumaczenie czasopisma „Wież”, Nr 1/(591) 2008, s. 31nn, „Jednakowe słowo dla nas i dla was” List 138 uczonych i zwierzchników muzułmańskich do przywódców chrześcijaństwa można znaleźć pod www.acommonword.com/lib/downloads/polish.pdf [dostęp: 29.07.2014].

²³ Por. Address of His Holiness Benedict XVI to participants in the seminar organized by the „Catholic-Muslim Forum”, Rome 6 November 2008. http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/speeches/2008/november/documents/hf_ben-xvi_spe_20081106_cath-islamic-leaders_en.html [dostęp: 29.07.2014].

Są to, w porównaniu z rozmiarem problemów w relacjach chrześcijańsko-muzułmańskich, do których zawsze wkracza polityka, małe kroki. Jednak istnieją, nadają kierunek i budzą nadzieję.

Papież Franciszek

Papież Franciszek kontynuuje drogę dialogu. W swojej programowej encyklice *Evangelii gaudium* powtarza zasady dialogu z islamem, podkreślając szczególnie jego potrzebę w kontekście obecnych migracji: *My, chrześcijanie, powinniśmy przyjąć serdecznie i z szacunkiem islamskich migrantów przybywających do naszych krajów, podobnie jak mamy nadzieję i prosimy, byśmy byli przyjmowani z szacunkiem w krajach o tradycji islamskiej. [...] Wobec niepokojących nas epizodów naznaczonego przemocą fundamentalizmu, serdeczne uczucie wobec autentycznych muzułmanów powinno nas prowadzić do unikania wrogich uogólnień, ponieważ prawdziwy islam i poprawna interpretacja Koranu sprzeciwiają się wszelkiej przemocy*²⁴.

Dialog po Auschwitz

Wracam do refleksji związanej z pamięcią o Auschwitz. Na czym polegał korzeń tragedii? Chodziło o to, że w drugim człowieku nie widziano człowieka, a tylko „inną rasę...” Jak można było tak radykalnie stracić świadomość o godności każdego człowieka? W naszej europejskiej kulturze przekaz biblijny, że Bóg stworzył człowieka według swojego obrazu, że go kocha i powołuje do miłości, jest kręgosłupem naszego szacunku wobec tajemnicy drugiego, każdego człowieka.

Podczas procesu Rudolfa Hössa w Warszawie, prokurator Tadeusz Cyprian zapytał byłego komendanta obozu zagłady Auschwitz-Birkenau:

„Czy oskarżony, pełniąc tę funkcję wyniszczania ludzi, uważał, że to jest zgodne z zasadami sumienia?” – „W tym czasie, kiedy ten rozkaz otrzymałem, i w pierwszym okresie tej akcji nie zastanawiałem się nad tym. Miałem rozkaz, a rozkaz i uzasadnienie tego rozkazu, dane mi przez Himmlera, były dla mnie miarodajne”. – „I nigdy oskarżony nie miał wyrzutów sumienia?” – „Później tak”. – „Kiedy?” – „Kiedy napływały te wielkie transporty, kiedy trzeba było codziennie masowo niszczyć zwłaszcza kobiety. Wtedy każdy, kto brał w tym udział, miał uczucie: Czy to jest potrzebne?”²⁵ Były komendant Rudolf Höss opisuje sytuacje, w których kobiety na niego patrzyły i krzyczały, i których nie mógł zapomnieć. Nie mógł już patrzeć na własną żonę i własne dzieci, nie myśląc o zagładzie. Tak zabił nie tylko innych, ale także własne człowieczeństwo.

²⁴ Ojciec Święty Franciszek, adhortacja apostołska *Evangelium Gaudium. O głoszeniu Ewangelii we współczesnym świecie*, Kraków 2013, nr 253.

²⁵ Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau, Akta Procesu Hössa, t. 23, s. 127. Cyt. według: Manfred Deselaers: „I nigdy oskarżony nie miał wyrzutów sumienia?” *Biografia Rudolfa Hössa, komendanta Auschwitz, a kwestia jego odpowiedzialności przed Bogiem i ludźmi*. Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Oświęcim 2014, s. 179.

Dlatego konieczna jest nam kultura, w której szanujemy transcendentną godność Innego, podkreślaną przez wszystkie trzy monoteistyczne religie. Konieczny jest dialog, w którym potrafimy patrzeć sobie w oczy i wspólnie szukać drogi ku przyszłości.

Bardzo się cieszę, że w Oświęcimiu u progu Auschwitz ta kultura wzajemnego szacunku, spotkania trzech monoteistycznych religii, słuchania i dialogu twarzą w twarz coraz mocniej się rozwija.